

„Vergangenheitsbewältigung“ po česku

*Holokaust v českém samizdatu**

Peter Hallama

„Mlčí se ... i o tom, že židovská menšina u nás byla vlastně likvidována několikanásobně,“ kriticky konstatoval dokument československé občanské iniciativy Charta 77 na jaře 1989.¹ Autoři tím měli vedle fyzického vyhlazování Židů za nacismu na mysli i potlačování reflexe holokaustu po válce. Řada pisatelů se stavěla nejenom proti této státní marginalizaci, ale i proti indiferentnímu postoji společnosti k židovské historii. Pro samizdat psali, překládali nebo vydávali texty, jež neomezovány cenzurou, a tudíž nezávisle na státních postulátech, referovaly o pronásledování a vyvražďování Židů, o židovské historii obecně nebo o aktuálních projevech antisemitismu. V jednom bodě si byly všechny tyto texty podobné, totiž v požadavku „vyrovnání s minulostí“ (*Vergangenheitsbewältigung*) – tento německý pojem zavedl do české debaty filozof a politolog Milan Šimečka.²

* Původní verze tohoto článku vyšla pod názvem „Vergangenheitsbewältigung‘ auf Tschechisch: Der Holocaust im tschechischen Samizdat“ ve sborníku: HALLAMA, Peter – STACH, Stephan (ed.): *Gegengeschichte: Zweiter Weltkrieg und Holocaust im ostmitteleuropäischen Dissens*. (Schriftenreihe der Societas Jablonoviana, sv. 3.) Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 2015, s. 237–260. Česky vychází článek v částečně přepracované podobě.

1 CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, sv. 2: 1984–1989. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2007, s. 1103–1106, cit. s. 1106, dokument č. 541 – Tragédie Židů v čs. poválečné skutečnosti, 5.4.1989.

2 ŠIMEČKA, Milan: Původ nejistoty. In: *Obsah [samizdat]* (duben 1989), s. 25–33. Po listopadu 1989 vyšla stať v časopise *Listy*, roč. 21, č. 4 (srpen 1991), s. 40–43 a také (s podtitulem „Přednáška připravená pro mezinárodní seminář ‘Dialog’ v Brémách v lednu 1989“) jako úvodní text ve sborníku *Osud Židů v protektorátu 1939–1949: Sborník studií Livie Rothkirchenové, Evy Schmidtové-Hartmannové, Avigdora Dagana s úvodem Milana Šimečky*.

Přítomný příspěvek se soustřeďuje právě na samizdatové publikace rozdílných žánrů, které historické bádání dosud takřka nebralo na vědomí. Měl by poprvé blíže osvětlit jejich přínos k alternativní historicko-kulturní reflexi holokaustu v Československu sedmdesátých a osmdesátých let.³ Těžištěm bude přitom role historiků a „nezávislé“ historické vědy.⁴

Těsně po válce se holokaustu v Československu – podobně jako v dalších zemích na východě i na západě Evropy – věnovala jen velmi omezená pozornost. Tato tendence ještě zesílila po uchopení moci komunisty roku 1948, kdy byl nastoupen antisionistický a antisemitský politický kurz a postupně se prosazoval státotvorný antifašistický obraz historie. Takový vývoj událostí nakonec uvedl koncem čtyřicátých let do pohybu vlnu emigrace československých Židů, v jejímž důsledku se židovská menšina v Československu, čítající po válce přes čtyřicet tisíc osob, ztenčila za pouhých pět dalších let na méně než polovinu.⁵ Během politického tání od poloviny padesátých let začalo veřejných reprezentací holokaustu pomalu přibývat, až pak konečně nastupující liberální tendence v šedesátých letech plně projeví svůj účinek i na reflexi nejnovější minulosti: filmy promítané v kinech i televizi, krásná literatura, historické práce, vzpomínkové slavnosti a výstavy tematizovaly nacistické pronásledování Židů v rozsahu dosud neznámém, široká veřejnost je recipovala a brala na vědomí.⁶

Potlačení pražského jara 1968 a represivní, dogmatická politika raných sedmdesátých let (eufemisticky označovaná jako období „normalizace“) však znamenaly

Ed. Milena Janišová. Praha, Trizonia – Ústav pro soudobé dějiny ČSAV 1991, s. 7–16, zde s. 15 n. (na posledně uvedené vydání se v textu dále odkazuje). Jako aluze na citovanou Šimečkovu stať je užít termín *Vergangenheitsbewältigung* v názvu této studie.

- 3 Samizdat budí větší zájem historiků teprve v posledních letech. Dosud zcela chybí analýza samizdatových publikací o druhé světové válce a holokaustu. Pro první orientaci viz DRÁPALA, Milan – VLK, Jan – VAŇKOVÁ, Vendula – NOVOTNÝ, Jiří (ed.): *Minulost a dějiny v českém a slovenském samizdatu 1970–1989*. Brno, Doplněk 1993. – Část samizdatových časopisů je dostupná elektronicky na adrese www.scriptum.cz [cit. 2016-11-04]. Jako cenné pomůcky jsem využil digitálního katalogu samizdatové knihovny Libri prohibiti v Praze. Mé studium materiálu podpořili důležitými upozorněními Jiří Gruntorád (Libri prohibiti) a Jitka Hanáková (Československé dokumentační středisko, Praha), kteří mi také pomohli rozluštit některé pseudonymy.
- 4 K pojmu „nezávislé“ historické vědy viz např. PREČAN, Vilém: Vorwort und Einleitung. In: TÝŽ (ed.): *Acta Creationis: Unabhängige Geschichtsschreibung in der Tschechoslowakei 1969–1980. Vorgelegt dem XV. Internationalen Kongreß für Geschichtswissenschaften. (Bukarest, August 1980.) / Independent Historiography in Czechoslovakia 1969–1980. Presented to the XVth International Congress of Historical Sciences*. Hannover, Československé dokumentační středisko nezávislé literatury 1980, s. ix–xxxv.
- 5 Přehledně o židovské obci v poválečné době viz HANKOVÁ, Monika: Die jüdische Glaubensgemeinschaft nach dem Zweiten Weltkrieg. In: SCHULZE WESSEL, Martin – ZÜCKERT, Martin (ed.): *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert*. München, R. Oldenbourg 2009, s. 741–755.
- 6 Viz HALLAMA, Peter: *Nationale Helden und jüdische Opfer: Tschechische Repräsentationen des Holocaust*. (Schnittstellen. Studien zum östlichen und südöstlichen Europa, sv. 1.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2015; SNIÉGON, Tomas: *Vanished History: The Holocaust in Czech and Slovak Historical Culture*. New York – Oxford, Berghahn 2014.

v přístupu k otázkám soudobých dějin výraznou cézuru.⁷ První kroky ke kritickému pohledu na dějiny učiněné v období liberalizace byly nyní do značné míry anulovány. Byly tak zastaveny v šedesátých letech zahájené projekty nové interpretace druhé světové války, jež se zaměřovaly na nekomunistický odboj nebo na otázky české kolaborace s nacisty.⁸ Stejně tak byl v zárodku udušen v šedesátých letech váhavě vzbuzený zájem historiků o pronásledování a vyvražďování Židů za druhé světové války. Státní politika dějin v sedmdesátých a osmdesátých letech se vracela ke starým modelům a stvrzovala – v neprospěch pluralistického pojetí historie – antifašistickou metanaraci (*Meistererzählung*), podle níž se na odpor nacismu stavěl homogenní (a výlučně etnicky chápaný) český národ. Tuto cézuru lze doložit v mnoha společenských sférách. Například roku 1969 nově dosazený ústřední ředitel Československého filmu se jasně distancoval od „negativních“, socialismu údajně cizích tendencí ve filmu šedesátých let, jako bylo „bagatelizování naší účasti v boji za osvobození“, „sobecký individualismus“ či „otázky náboženské“.⁹ Uvážíme-li, že na jedné straně pozornost věnovaná holokaustu v šedesátých letech byla silně spojena se vzrůstajícím zájmem o individuální osudy za druhé světové války a že na druhé straně židovství v Československu bylo oficiálně uznáváno výlučně ve své striktně náboženské dimenzi, šlo jednoznačně o kritiku relativně výrazné přítomnosti holokaustu v československém filmu.¹⁰

Z dlouhodobé perspektivy viděno měla tato politika za následek, že po roce 1968, jak se vyjádřil exilový historik Karel Bartošek, byla oficiálním způsobem „obnovena lež“.¹¹ O skutečně nedogmatické historiografii soudobých dějin, která neslouží komunistické ideologii, lze proto hovořit až po „sametové revoluci“ roku 1989.¹²

7 K důsledkům „normalizace“ pro historickou vědu viz např. VONDROVÁ, Jitka (ed.): „Je třeba vyrovnat se s řádním pravicových žvlů“: Úvahy Václava Krále nad stavem československé historiografie z léta 1969. In: *Soudobé dějiny*, roč. 14, č. 4 (2007), s. 880–911.

8 Viz BARTOŠEK, Karel: Czechoslovakia: The State of Historiography. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 2, č. 1 (1967), s. 143–155.

9 PURŠ, Jiří: Naše úkoly a cíle. In: *Film a doba*, roč. 17, č. 6 (1971), s. 289–291. Viz -mf-: Filmy v trezoru. In: *Lidové noviny* [samizdat], [roč. 2], č. 3 (1989), s. 19.

10 K filmovému zpracování holokaustu v 60. letech v Československu viz HAMES, Peter: *Czech and Slovak Cinema: Theme and Tradition*. Edinburgh, Edinburgh University Press 2010, s. 95–111.

11 BARTOŠEK, Karel: Historians Making History. In: TÝŽ (ed.): *Independent Historiography in Czechoslovakia: Presented to the 16th International Congress of Historical Sciences, Stuttgart, 25. 8. – 1. 9. 1985*. B. m., B. n. 1985, s. 1–10, cit. s. 6.

12 Viz SCHULZE WESSEL, Martin: Zeitgeschichtsschreibung in Tschechien: Institutionen, Methoden, Debatten. In: NÜTZENADEL, Alexander – SCHIEDER, Wolfgang (ed.): *Zeitgeschichte als Problem: Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2004, s. 307–328. V českém překladu: Historiografie soudobých dějin v Česku: Instituce, metody, debaty. In: SCHULZE WESSEL, Martin – PEŠEK, Jiří – PREČAN, Vilém – KOLÁŘ, Pavel: *České soudobé dějiny v diskusi*. Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2011, s. 7–31.

Historie v disentu

Jestliže stát potlačoval diferencovanější analýzy a pluralistické perspektivy v pohledu na minulost, pak o to větší roli hrálo dějepiscectví v československém disentu. Na samizdatové produkci v Československu se významně podílely publikace na historická témata, zejména z období dvacátého století.¹³ Historie stála v centru pozornosti: zapomenutá nebo tabuizovaná, v každém případě konkrétní historie; s tím šla často ruku v ruce konstrukce kontinuit a navazování na demokratické tradice ve znamení diskuse o „smyslu českých dějin“;¹⁴ anebo konečně politická provolání namířená proti historickému vakuu „normalizace“, to jest proti společenské letargii sedmdesátých a osmdesátých let.

Ovšem v protikladu k silné přítomnosti historických témat, mezi nimiž se zvláštní pozornosti dostávalo například konci habsburské monarchie, první republiky (1918–1938) nebo německo-českému soužití, byl podíl publikací, které s vědeckými aspiracemi zkoumaly úzce vymezené aspekty československých dějin, mimořádně malý. Tento „historický samizdat“, který se zabýval především otázkami novějších a soudobých dějin, tvořil velmi malý okruh zhruba dvaceti historiků,¹⁵ narozených ve dvacátých a třicátých letech, kteří po válce absolvovali akademické školení a do konce šedesátých let, než byli z politických důvodů propuštěni, byli vědecky činní. Stejně jako kultura nezávislého psaní v Československu obecně se i „historický samizdat“ formoval především od konce sedmdesátých let. Je třeba ho klást do přímé souvislosti s šestadvaceti čísly *Historických studií*, sborníkové řady vycházející nepravidelně mezi lety 1978 a 1989.¹⁶

Mnozí z těch, kdo se v samizdatu zabírali historií druhé světové války a Protektorátu Čechy a Morava, takto pokračovali v práci, kterou začali v šedesátých letech, ale jejíž výsledky už často nemohli publikovat.¹⁷ Proto se i v disentu znovu

13 Srv. MEZNÍK, Jaroslav: Československý historický samizdat. In: *Sborník prací historických*, sv. 18. (Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica, sv. 30.) Olomouc, Univerzita Palackého 2001, s. 13–23, cit. s. 13.

14 Viz např. texty v antologii Miloše Havelky *Spor o smysl českých dějin*, sv. 2: 1938–1989. *Posuny a akcenty české otázky*. Praha, Torst 2006.

15 *Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine* (Knihovna mezinárodní současné dokumentace), Nanterre (dále *BDIC*), CD audio 147 (2) (stará signatura Ka. MG 6.01), interview Bertholda Unfrieda s Milošem Hájkem, 00:44:00 min.; *tamtéž*, interview Bertholda Unfrieda s Janem Křenem, 00:26:00 min.; KŘEN, Jan: Deutschland-Forschung im Bauwagen. In: LIEBERMANN, Doris – FUCHS, Jürgen – WALLAT, Vlasta (ed.): *Dissidenten, Präsidenten, Gemüsehändler: Tschechische und ostdeutsche Dissidenten 1968–1998*. (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, sv. 11.) Essen, Klartext 1998, s. 155–175, zde s. 165.

16 K „historickému samizdatu“ v Československu viz např. GORDON SKILLING, Harold: *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*. Columbus, Ohio State University Press 1989; MEZNÍK, J.: Československý historický samizdat; SEIFTER, Pavel – SVÁTEK, František: L'historiographie et le pouvoir: l'exemple tchécoslovaque (1969–1990). In: *Relations internationales*, č. 67 (1991), s. 273–294.

17 KŘEN, J.: Deutschland-Forschung im Bauwagen, s. 165.

objevovala témata charakteristická pro kritickou historiografii šedesátých let: vztahy Čechů a Němců, nekomunistický odboj nebo politická emigrace na Západě.¹⁸ Otázka pronásledování Židů byla ovšem zmiňována jen okrajově, stejně jako tomu bylo už v šedesátých letech.

Holokaust v samizdatu

Souběžně s tím, jak se obracel trend v mezinárodním měřítku, kdy holokaust už nebyl vnímán jako marginálie druhé světové války, ale jako její nedílná součást, ba dokonce se zdůrazňovala jeho historická jedinečnost, vzbuzoval osud Židů za nacismu i v Československu šedesátých let zájem stále širších kruhů společnosti. Vypořádávání s holokaustem, které bylo v prvních poválečných letech ponecháno samotným přeživším Židům, začalo být pozvolna chápáno jako úkol československé společnosti. Tento vývoj však byl konzervativním zvratem režimu po potlačení pražského jara náhle přerušen. Rozsáhlá reflexe holokaustu ve společnosti byla nyní co nejméně omezována, publikace z šedesátých let znevažovány jako „epidemie židovské literatury s tematikou koncentračních táborů“.¹⁹ Svě vykonala nová vlna státem podporovaného antisemitismu a antisemitismu, která své ideologické oprávnění hledala především v šestidenní válce roku 1967, i další emigrací vyvolaná decimace židovské obce v Československu, jejíž stav se snížil téměř o třetinu.²⁰

Zkoumání holokaustu a obecně židovské historie a kultury mohlo za těchto okolností těžko počítat se shovívavostí oficiální strany. Například roku 1973 bylo zamítnuto zveřejnění edice terezínského mládežnického časopisu *Vedem*, už připravené k tisku, s následujícím zdůvodněním: „Od r. 1967 zneužívá izraelská propaganda pronásledování židů za druhé světové války k jakémusi ‘morálnímu ospravedlnění’ izraelské agrese proti sousedním arabským národům. Vydávání literatury s tematikou pronásledování židů je proto nutno posuzovat z tohoto zorného úhlu.“²¹ Avšak vzdor odlišným názorům bychom neměli hovořit o úspěšné tabuizaci holokaustu

18 Viz např. HRUBY, Karel: Un demi-siècle de saignée. In: *Revue d'Études comparatives Est-Ouest*, roč. 19, č. 3 (1988), s. 121–141, zde s. 139. Viz k tomu i rozhovory s Janem Křenem, Zdeňkem Kárníkem, Milošem Hájkem, Jaroslavem Mezníkem, Milanem Otáhallem a Milanem Šimečkou, které koncem října a počátkem listopadu 1989 vedl Berthold Unfried (BDIC, CD audio 147 (2)).

19 KOLÁR, František J.: *Sionismus a antisemitismus*. Praha, Svoboda 1970, s. 16.

20 Viz HANKOVÁ, M.: Die jüdische Glaubensgemeinschaft nach dem Zweiten Weltkrieg, s. 750 (viz pozn. 5); HEITLINGER, Alena: *In the Shadows of the Holocaust and Communism: Czech and Slovak Jews since 1945*. New Brunswick – London, Transaction Publishers 2006. V českém překladu: HEITLINGEROVÁ, Alena: *Ve stínu holocaustu a komunismu: Čeští a slovenští židé po roce 1945*. Praha, G plus G 2007.

21 KRÁL, Václav: Lektorský posudek na práci Světélka v noci, 26.1.1973. In: KRÍŽKOVÁ, Marie Rút – KOTOUČ, Jiří – ORNEST, Zdeněk (ed.): *Je mojí vlastní hradba ghett?* [Samizdat] 1978, s. 372. Polistopadové vydání: *Je mojí vlastní hradba ghett? Básně, próza a kresby terezínských dětí*. Praha, Aventinum 1995, s. 197. Publikace zároveň vyšla německy a anglicky v USA.

za „normalizace“.²² Připomeňme jen povídky Oty Pavla, včetně zfilmované *Smrti krásných srdců*, nová vydání románů Norberta Frýda, který přežil Terezín i Osvětim, počínající výzkum Miroslava Kárného o holocaustu v Protektorátu Čechy a Morava nebo regionální studie o pronásledování a vraždění Židů.²³ Nelze ovšem popřít výrazný kontrast ve srovnání se situací na konci padesátých let a v letech šedesátých. Tendence, které v mnoha západoevropských státech ve dvou následujících desetiletích ústily do kontroverzních debat o vlastní vině, o historické uchopitelnosti holocaustu a jeho integraci do národních dějin, byly v Československu násilně přerušeny. Zabývání se holocaustem bylo opět, stejně jako na konci čtyřicátých a počátkem padesátých let, přenecháno malé okrajové skupině zainteresovaných osob, většinou židovského původu.

Prostor, v němž se tématem mohl stát holocaust, vytvořil vedle toho disident, český a slovenský²⁴ samizdat sedmdesátých a osmdesátých let. V tomto rámci pokračovalo také úsilí přerušené politickou cézurou roku 1968: roku 1978 vyšla v samizdatu zmíněná edice mládežnického časopisu z terezínského ghetta *Vedem*²⁵ a o tři roky později v „šedé zóně“ mezi oficialitou a opozicí – v ediční řadě Jazzpetit, vydávané Jazzovou sekcí – práce o hudbě v Terezíně, započatá koncem šedesátých let.²⁶

V samizdatu vycházela kromě toho některá beletristická zpracování perzekuce a vyvražďování českých a slovenských Židů a rovněž paměti lidí, kteří přežili holocaust. Zčásti šlo opět o starší díla, pocházející ještě ze šedesátých a raných sedmdesátých let. Román *Kat beze stínu* spisovatele židovského původu Františka R. Krause, jenž přežil Osvětim, nastoloval ožehavé otázky pasivity židovských vězňů a odpovědnosti jednotlivce, a dokonce otázku spoluviny Židů na zločinech nacistů; vznikl už v šedesátých letech, ale vyšel posmrtně teprve roku 1984 v edici

22 Někteří autoři, mezi nimi i vynikající znalci českožidovských dějin, hájí tezi o tehdejším tabu. Tuto představu jasně vyvrátil Petr Brod ve svém dopise čtenáři: BROD, Peter: Letter to the Editor. In: *East European Jewish Affairs*, roč. 28, č. 1 (1998), s. 127 n.

23 Dosud není k dispozici analýza tematizací holocaustu za „normalizace“. Zmíňme aspoň několik málo z nich: PAVEL, Ota: *Smrt krásných srdců*. Praha, Československý spisovatel 1971 (další vydání následovala v letech 1973 a 1981). Film *Smrt krásných srdců* natočil režisér Karel Kachyňa v roce 1986. FRÝD, Norbert: *Krabice živých*. Praha, Státní nakladatelství knih o literatuře, hudbě a umění 1956 (další vydání následovala v letech 1969, 1975 a 1985). K počínajícím výzkumům Miroslava Kárného viz MILOTOVÁ, Jaroslava: Miroslav Kárný (1919–2001). In: MILOTOVÁ, Jaroslava – RATHGEBER, Ulf – KALINOVÁ, Gabriela (ed.): *Theresienstädter Studien und Dokumente*, č. 9. Praha, Academia 2002, s. 25–32.

24 Moje analýza se soustřeďuje v první řadě na český samizdat. Souvisí to v neposlední řadě s tím, že slovenský samizdat představoval kvantitativně podstatně méně významný fenomén a historie holocaustu i jeho následné reflexe na Slovensku – které bylo za druhé světové války samostatným, i když na nacistickém Německu závislým státem – by vyžadovala separátní analýzu.

25 KRÍŽKOVÁ, M. R. – KOTOUČ, J. – ORNEST, Z. (ed.): *Je mojí vlastní hradba ghetta? Viz též výňatky z knihy (včetně posudku Václava Krále) přetištěné v exilovém časopise Svědectví*, roč. 14, č. 55 (1978), s. 415–431.

26 VRKOČOVÁ, Ludmila: *Hudba terezínského ghetta*. (Jazzpetit, sv. 8.) Praha, Jazzová sekce 1981. Polistopadové rozšířené a značně přepracované vydání: TÁŽ: *Rekviem sami sobě*. Praha, Arkýř 1993.

Jazzpetit.²⁷ Rovněž vzpomínky Anny Kovanicové-Hydrákové, sepsané v roce 1971, vyšly v podobě dopisu jejím dětem až koncem osmdesátých let.²⁸

Tématu se však věnovali i nežidovští autoři: román *Černá paměť stromu* komunistického překladatele a spisovatele Lumíra Čivrného, jenž upadl v nemilost, je založen na zážitcích přítele; popisuje útěk židovského lékaře z terezínského transportu do Polska a jeho následný boj o přežití. Roku 1970 byl román připraven k tisku, nemohl však už být publikován a od roku 1974 nakonec koloval v samizdatu.²⁹

Další literární a autobiografická zpracování nacistického pronásledování Židů vznikla v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let, například *Moje první lásky* Ivana Klímy³⁰ nebo vzpomínky Věry Hájkové-Duxové, která přežila Terezín i Osvětim.³¹ Dále vycházely biografie židovských osobností a další biografické příspěvky, v nichž bylo v té či oné formě přítomno jejich rodinné pozadí, nacistické pronásledování Židů a často též přístup komunistického Československa k holokaustu. Platí to například o biografii z pera Františka Kautmana o českožidovském spisovateli Egonu Hostovském nebo o vzpomínkách Slávky (Jaroslavy) Vondráčkové na jejího přítele Jiřího Weila, který se holokaustu po válce věnoval nejenom jako spisovatel, ale i jako pracovník Státního židovského muzea v Praze.³²

Čím se tato díla vyznačovala? Čím se odlišovala od oficiálních publikací? Františka Faktorová, česká Židovka, která přežila Terezín, Osvětim a Christianstadt (dnes Krzystkowice v západním Polsku), ve svých vzpomínkách píše, že se po válce nikdy vážně nepokusila hovořit nebo psát o životě v koncentračním táboře: „Později

27 KRAUS, František R.: *Kat beze stínu*. (Jazzpetit, sv. 23.) Praha, Jazzová sekce 1984. Polistopadové vydání: Praha, Bystrov a synové 2000.

28 KOVANICOVÁ-HYDRÁKOVÁ, Anna: Dopis dětem [2 části]. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 11 (1988), s. 187–206; č. 12 (1989), s. 183–204. Polistopadové vydání in: FRANKOVÁ, Anita (ed.): *Svět bez lidských dimenzí: Čtyři ženy vzpomínají*. Praha, Státní židovské muzeum – Federace židovských obcí v Čechách a na Moravě 1991, s. 121–178. Stejně instituce zároveň vydaly publikaci v Praze anglicky. V samizdatu vyšly vzpomínky Anny Kovanicové-Hydrákové společně s memoáry Věry Hájkové-Duxové a Františky Faktorové-Schornsteinové pod titulem *Po letech trojí ohlédnutí* v roce 1988. Do publikace *Svět bez lidských dimenzí* byly zařazeny ještě vzpomínky Ely Fischerové.

29 ČIVRNÝ, Lumír: *Černá paměť stromu*. Edice Petlice [samizdat], sv. 22, 1974; Krameriova expedice [samizdat] 1989. Polistopadové vydání: Praha, Československý spisovatel 1991 (naposled Praha, Akropolis 2015).

30 KLÍMA, Ivan: *Moje první lásky*. Edice Petlice [samizdat], sv. 230, 1981. Exilové vydání: Toronto, Sixty-Eight Publishers 1985. Polistopadové vydání: Praha, Mladá fronta 1990 (naposled Praha, Academia 2007).

31 HÁJKOVÁ-DUXOVÁ, Věra: *Takový to byl život*. Edice Petlice [samizdat], sv. 350, 1987. Polistopadové vydání: In: FRANKOVÁ, A. (ed.): *Svět bez lidských dimenzí*, s. 45–118.

32 KAUTMAN, František: *Polarita našeho věku v díle Egonu Hostovského*. Edice Petlice [samizdat], sv. 89, 1977. Polistopadové vydání: Praha, Evropský literární klub 1993; VONDRÁČKOVÁ, Slávka [Jaroslava]: *Mrazilo – tálo: O Jiřím Weilovi*. [Samizdat] 1979. Polistopadové vydání: Praha, Torst 2014.

vysvětlovali jiní, začala jsem číst jejich knížky. Lhali a zároveň nelhali, snaha říkat pravdu byla nepochybná, fakta souhlasila – proč mám tedy pocit, že lžou?“³³

Tento pocit se dal vysvětlit v první řadě tím, že interpretace druhé světové války byly poznamenány antifašistickým univerzalismem, ve kterém jednotlivé oběti beze stopy – a bez rozdílu – mizely. Proti tomu stavěli mnozí svou zcela osobní historii, svou nanejvýš subjektivní verzi prožitých událostí: tak spisovatel Ivan Klíma se v autobiografické povídce *Miriam* věnoval životu v terezínském ghettu. Autorův zájem se ovšem soustřeďuje na osobní pocity, obavy a egocentrická přání hrdiny a vypravěče příběhu a rovněž na jeho milostný vztah k dívce Miriam, zatímco tragická historie židovského ghetta a nakonec sama deportace z Terezína blednou a proměňují se v pouhou kulisu.³⁴

V podobném duchu se nesou vzpomínky Anny Kovanicové-Hydrákové, která byla jako čtrnáctiletá deportována do Terezína a posléze do Osvětimi a holokaust přežila jako jediná z celé rodiny. Počátkem sedmdesátých let sepsala vzpomínky formou dopisu oběma svým dětem, který na konci osmdesátých let koloval v samizdatu.³⁵ I ona v něm hovoří o subjektivních zážitcích a pocitech, o pronásledování Židů, ale válku a holokaust nezasazuje do žádných ideologických výkladových modelů. Všeobecný kontext je sotva naznačen, čtenář se zato dozvídá mnohé o jejím konkrétním prostředí, o její rodině, a zejména o jejích osobních přátelstvích a četných světlých momentech uprostřed hoře.

S ideologickými schémata, kterým mnozí vytykali, že reprezentují „mrtvou historii“, zde byla konfrontována „živoucí ‘nepořádnost’ dějin“,³⁶ konkrétní životní příběhy. Tím, jak autoři do centra pozornosti uváděli individuuum, jak kladli do popředí subjektivní prožívání jednotlivců, ukazovali „nepořádek“ a „chaos“ minulosti. To se přičilo oficiálnímu pojetí dějin, kterému šlo podle jeho kritiků o to, aby zavádělo nepřirozený pořádek a linearitu. To však znamenalo „pořádek bez života“, „umrtvující jedinečnost“,³⁷ pořádek, ve kterém „jedinečnost lidského tvora se stala pouhou ozdobou historických zákonů“.³⁸

Vedle vyzvednutí individua v běhu dějin je podstatná další charakteristika těchto textů: neshledáváme se v nich s obvyklým černobílým obrázkem Němců a Čechů. Nacističtí Němci se vůbec objevují na scéně většinou jen tehdy, když jde o konkrétní osoby, o zcela určitou interakci. Anna Kovanicová-Hydráková například vypráví o dennodenně zažívaném antisemitismu, jehož aktéry jsou přitom často Češi – a to

33 FAKTOROVÁ-SCHORNSTEINOVÁ, Františka: Smích bezbranných. In: FRANKOVÁ, A. (ed.): *Svět bez lidských dimenzí*, s. 179–188, cit. s. 181.

34 KLÍMA, Ivan: *Miriam*. In: TÝŽ: *Moje první lásky*. Praha, Mladá fronta 1990, s. 5–18.

35 Viz pozn. 28.

36 HAVEL, Václav: Příběh a totalita: Esej. In: TÝŽ: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989; Dálkový výsledek*. (Spisy, sv. 4.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 931–959, zde s. 937 (napsáno v dubnu 1987 pro samizdatovou *Revolver Revue*); srv. KUSÝ, Miroslav: On the Purity of the Historian's Craft. In: *Kosmas*, roč. 3–4, č. 1–2 (1984–1985), s. 29–38, zde zejména s. 32.

37 HAVEL, Václav: Dopis Gustávu Husákovi. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4, s. 67–108, cit. s. 95 (zvýrazněno v původním textu). Otevřený dopis Gustávu Husákovi je datován 8. dubna 1975.

38 TÝŽ: Příběh a totalita, s. 939.

nejen za války, ale i poté: líčení návratu autorky do Prahy, kde byla přijímána s nevolí, kde jí nikdo ze starých známých nechtěl vrátit ukrytý rodinný majetek a kde často narážela na odmítání a lži, nevrhá na českou poválečnou společnost nijak pozitivní světlo.³⁹ V beletrii a v autobiografických dílech bylo pro autory možná snadnější reprodukovat pestrý obraz historické reality, plné rozporů, který nutně odporoval teleologické antifašistické metanaraci. Pronásledování Židů za nacismu přitom bylo tématem beletrie a memoárové literatury českého samizdatu stejně jako komunistický antisemitismus. Tento obrázek se mění při pohledu na historiografické texty. Originální studie k výzkumu a analýze holokaustu zde hledáme marně. Avšak stoupající zájem o něj je i v esejistických a vědeckých textech evidentní: v překladech, v recenzích zahraniční literatury, v textech o mezinárodním vývoji a konečně v debatách o náležitém připomínání holokaustu a samotného židovského dědictví v Československu.

„Historický samizdat“ a reflexe holokaustu

Nacistické pronásledování Židů bylo v „historickém samizdatu“ jako téma přítomno v esejích, v politických zprávách a rozborech, v prvé řadě ale v překladech zahraničních děl a recenzích zahraniční literatury. Scénář k filmu Clauda Lanzmanna *Shoah* s předmluvou filozofky a spisovatelky Simone de Beauvoirové začal v českém samizdatu kolovat tři roky po prvním francouzském vydání.⁴⁰ Rovněž ve druhé polovině osmdesátých let byl pro publikaci v samizdatu přeložen *Eichmann v Jeruzalémě* Hannah Arendtové.⁴¹ A literární přiblížení osobnosti vůdce povstání ve varšavském ghettu Marka Edelmana a jeho boje „Stihnout to před Pánem Bohem“ z pera polské autorky Hanny Krallové vyšlo v samizdatovém časopise *Revolver Revue*.⁴²

39 KOVANICOVÁ-HYNDRÁKOVÁ, A.: Dopis dětem.

40 LANZMANN, Claude: *Šoa*. Edice Expedice [samizdat] 1988. Polistopadové vydání: TÝŽ: *Šóá: Zpráva o velikém neštěstí*. Praha, Svoboda 1991; TÝŽ: *Šoa*. Praha, Prostor 2011. Předmluva Simone de Beauvoirové a krátké uvedení Lanzmannova filmu byly publikovány pod názvem „Paměť hrůzy“ v *Kritickém sborníku* [samizdat], roč. 7, č. 2 (1987), s. 46–50. Viz též recenze převzatá z *The New York Review of Books*: GARTON ASH, Timothy: Život smrti. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 11 (1988), s. 114–131.

41 ARENDOVÁ, Hannah: *Eichmann v Jeruzalémě: Zpráva o banalitě zla* [samizdat], b. r. [2. polovina 80. let]. Výňatky z knihy vyšly také v *Revolver Revue* [samizdat], č. 9 (1988), 10 (1988) a 11 (1988), nestránkováno. Bylo v plánu zařadit knihu do Edice Expedice, ale nedošlo k tomu, zjevně kvůli nevyhovujícímu překladu (informace pochází z e-mailu Jiřího Gruntoráda autorovi z 25.8.2011). Polistopadové vydání: Praha, Mladá fronta 1995.

42 KRALLOVÁ, Hanna: *Stihnout to před Pánem Bohem* [2 části]. In: *Revolver Revue* [samizdat], č. 9 (1988) a 10 (1989), nestránkováno. Původní vydání: KRALL, Hanna: *Zdqžyc przed Panem Bogiem*. Kraków, Wydawnictwo Literackie 1977. V NDR byla kniha pod titulem *Dem Herrgott zuvorkommen* vydána oficiálně o dva roky později (Berlin, Volk und Welt 1979) a v SRN vyšla rok nato pod titulem *Schneller als der liebe Gott* (Frankfurt/M., Suhrkamp 1980). Polistopadové vydání: Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999.

Velká část samizdatových článků vztahujících se k holokaustu byla převzata ze západoevropských a amerických publikací nebo se týkala dění v cizině. Vycházely například v *Historických studiích*, v časopise pro literaturu *Revolver Revue*, který se obracel především k mladšímu publiku, nebo v časopise *Střední Evropa*, blízkém katolickému prostředí. V tomto periodiku byla v roce 1987 dokonce zavedena zvláštní rubrika „Zecher“, podle hebrejského výrazu pro vzpomínání či paměť. V textech světově uznávaných intelektuálů jako George Steinera, Elieho Wiesela nebo Alaina Finkielkrauta⁴³ a dalších autorů se čtenáři v Československu dozvídali o německém sporu historiků (*Historikerstreit*),⁴⁴ o aktuálních debatách ve světovém bádání o holokaustu,⁴⁵ o sporech v souvislosti s památníkem v Osvětimi a o polsko-židovských vztazích⁴⁶ anebo o kontroverzním projevu prezidenta západoněmeckého Spolkového sněmu Philippa Jenningera.⁴⁷

Tyto zahraniční příspěvky a recenze světové literatury⁴⁸ však nejenže přinášely informace, které jinak bylo možné v Československu těžko získat, ale také senzibilizovaly čtenáře pro debaty o ústředním a singulárním významu holokaustu – jeho označení bylo do československé debaty uváděno často právě na základě těchto textů. Pojmy „holokaust“ a „šoa“, které v oficiálním pojetí historie neměly místo, protože se přičily univerzalistické interpretaci války, byly – zpočátku ještě poněkud neobratně⁴⁹ – zaváděny prostřednictvím nezávislých kruhů československé společnosti a do konce komunistického panství v zemi se v samizdatových textech do značné míry prosadily.

43 Viz např. STEINER, George: Dlouhý život metafory: Jeden z pohledů na šoa. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 8 (červenec 1987), s. 76–93; WIESEL, Elie: Babij Jar: 1941–1981. In: *Tamtéž*, č. 9 (listopad 1987), s. 131–134; FINKIELKRAUT, Alain: „Jménem všech našich mrtvých...“ In: *Revolver Revue* [samizdat], č. 10 (1989), nestránkováno.

44 KŘEN, Jan: Zpráva o německých historických sporech. In: *Historické studie* [samizdat], č. 25 (červen 1989), s. 126–130.

45 HILBERG, Raul – SÖLLNER, Alfons: Prolomit mlčení: O kontinuitě a diskontinuitě ve výzkumu holocaustu. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 12 (leden 1989), s. 133–149.

46 Viz např. SMOLAR, Aleksander: Tabu a nevinnost. In: *Revolver Revue* [samizdat], č. 8 (1987), nestránkováno; WISSEOVÁ, Ruth R.: Polští židovští duchové: Židé v Polsku. Památky a stopy. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 10 (únor 1988), s. 123–143.

47 O odpovědnosti za minulost: Projev Philipa Jenningera na slavnostním zasedání Spolkového sněmu dne 10. listopadu 1988, věnovaném památce obětí „křišťálové noci“ před padesáti lety. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 13 (červenec 1989), s. 90–101. Za textem projevu následovaly překlady dvou jeho ohlasů z německého tisku a poznámka překladatele (s. 102–108).

48 Mezi mnoha dalšími viz D. P.: Židovský příspěvek k československému boji za svobodu. In: *Historické studie* [samizdat], č. 9 (leden 1982), s. 212–215; GILBERT, Martin: Hrůzostrašný podvod: Kronika židovského ghetta v Lodži (1941–1944). In: *Revolver Revue* [samizdat], č. 7 (1987), nestránkováno.

49 Tak třeba se objevuje tvar „šoa“ jako genitiv a dativ od „šoa“ nebo anglický výraz „The Holocaust“, jako by šlo o nějaký nepřeložitelný titul knihy či filmu. Viz BESANÇON, Alain: Úvahy o moderních dějinách židovského národa. In: *Pražské komunikace* [samizdat], č. 2 (1987), s. 55–65, zde s. 55 a 62; MIŁOSZ, Czesław: Z přednášky v Stockholmu při přejímání Nobelovy ceny 1980. In: *Fórum* [samizdat] (červenec 1981), s. 6–11, zde s. 8.

Podobně jako většina těchto zahraničních textů, které spíš než o historii nacistického pronásledování evropských Židů hovořily o jeho významu pro poválečný svět, i příspěvky českých a slovenských autorů se holokaustu přibližovaly způsobem primárně morálním, etickým a politickým. Osvětlovaly spíš to, jak se s vyvražďováním evropských Židů nakládalo po roce 1945, než faktickou historii *šoa*.

Historická zkoumání a studie založené na primárních pramenech pojednávaly o holokaustu nejvýš jako o okrajovém tématu:⁵⁰ Tak třeba Jiří Doležal, historik narozený roku 1925, který od padesátých let pracoval v Historickém ústavu Československé akademie věd a v době „normalizace“ si vydělával na živobytí jako dělník, se ve studii o nacistické kulturní politice za protektorátu, uveřejněné roku 1979 v samizdatu, opakovaně dotýká i pronásledování českých Židů.⁵¹ Ve své kritické analýze činnosti českých tvůrčích pracovníků za druhé světové války Doležal dokonce konstatoval, že k pronásledování Židů nezaznělo ze strany českých vzdělanců žádné stanovisko, žádná kritika nacistického antisemitismu, a to ani tehdy, když začaly deportace Židů do Terezína.⁵² Stejně tak novinář a publicista Dušan Hamšík ve své biografii Heinricha Himmlera věnoval celou kapitolu jeho činnosti coby „likvidátora židů“. V této studii, která byla zveřejněna nejprve v samizdatu, ale roku 1986 mohla vyjít i oficiálně, se autor věnuje nejen roli Himmlera a jemu podřízených jednotek SS při vyvražďování Židů, ale líčí – z perspektivy pachatelů – genezi „konečného řešení židovské otázky“, od počínající diskriminace Židů přes politiku nuceného vystěhování až po vraždění ve vyhlazovacích táborech.⁵³

Většina textů, které o široce rozvětvené tematické oblasti nacistického pronásledování Židů v „historickém samizdatu“ vyšly, se naproti tomu věnovala nakládání s holokaustem po roce 1945, přičemž kritizovala lhostejnost státu a společnosti vůči této – podle jejich názoru – integrální součásti českých a slovenských dějin. Tato kritika nedostatečné reflexe holokaustu byla většinou uváděna do souvislosti se společenskou marginalizací a státním potlačováním židovských témat obecně.

Nedostatek příslušných publikací kritizoval Tomáš Pěkný, autor bibliografického článku o historii a kultuře Židů v Čechách a na Moravě, a došel k závěru, že v Československu má v tomto směru jen nepatrné a výrazně deformované znalosti i velká většina akademicky vzdělaných lidí.⁵⁴ O několik měsíců dřív připravil exilový slovenský historik Yeshayahu A. Jelinek (Ješajahu Jelínek) pro mezinárodní

50 Toto zjištění vcelku platí i pro české exilové publikace (viz PFAFF, Ivan: Die moderne tschechische Geschichte in der Produktion tschechoslowakischer Exilverlage und in tschechoslowakischen Exilzeitschriften 1969–1987. In: *Bohemia*, roč. 29, č. 2 (1988), s. 391–399).

51 DOLEŽAL, Jiří: Vztah nacistů k české kultuře. In: *Historické studie* [samizdat], č. 4 (podzim 1979), s. 3–57.

52 Tamtéž, zejména s. 53.

53 HAMŠÍK, Dušan: *Život a dílo Heinricha Himmlera*, 2 sv., zde sv. 2. Edice Petlice [samizdat], sv. 35, 1975, s. 4–100. Hamšíkova kniha vyšla oficiálně v nákladu padesát tisíc výtisků pod názvem *Heinrich Himmler: Druhý muž Třetí říše*. Praha, Mladá fronta 1986, zde s. 214–269. Polistopadová vydání (s totožným názvem jako v Mladé frontě): Praha, Univers 1999; Praha, Malý princ 2013.

54 fw [PĚKNÝ, Tomáš]: Poznámka na okraj prvního čísla: Review. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 12 (leden 1989), s. 173–181.

symposium Československo '88, organizované opozicí v Praze, příspěvek o sedmdesátiletém soužití Čechů, Slováků a Židů v Československu.⁵⁵ Doložil, že antisemitské nálady existovaly ve všech obdobích od roku 1918 až do roku 1988, a zpochybnil tradovaný pozitivní obrázek české solidarity s Židy, když poukázal na to, že obyvatelé Protektorátu Čechy a Morava – v absolutních i relativních číslech – ukrývali a zachránili méně Židů než obyvatelstvo Německé říše. Antisemitismus přetrvává i po roce 1945, jehož živnou půdou byl jak stát, tak společnost, nesl podle autora konečně i odpovědnost za to, že československá společnost osmdesátých let věděla jen velmi málo o historii Židů za nacismu. Ještě kritičtějším pohledem měřil společnost filozof Milan Šimečka, který se ve stati „Původ nejistoty“ tázal po příčinách tabuizace židovských témat v poválečném Československu.⁵⁶ Spatřoval je nejenom v politice socialistického státu, ale především ve společenských postojích, ve lhostejnosti Čechů vůči Židům a jejich osudu za druhé světové války.⁵⁷ Podobně i historik Jan Křen ve svém těsně před „sametovou revolucí“ napsaném příspěvku o dějepisectví v Československu označil nepřítomnost Židů v historiografii, a tím i vůči nim projevovanou lhostejnost, za nacionalismus a antisemitismus: „...nevší mavost k Němcům a Židům ... je také nacionalismem (a antisemitismem) svého druhu.“⁵⁸ Je-li zanedbávána židovská menšina, deformuje se, říká Křen, český obraz národních dějin. Pokud jsou opomíjeni Židé a český antisemitismus, je česká historie neúplná a zkreslená.⁵⁹

Morální povinnosti Čechů

Tato kritika zcela nedostatečného zájmu o historii Židů a holocaustu šla víceméně explicitně ruku v ruce s požadavkem vyrovnávání s minulostí, jak to – s použitím německého pojmu *Vergangenheitsbewältigung* – vyjádřil Milan Šimečka v již citované stati ze začátku roku 1989: „Po čtyřiceti letech tabuizace všech obtížných problémů budeme v situaci dítěte, které se nenaučilo pořádně mluvit, a jen s koktáním si budeme přisvojovat svět svobody, do kterého, jak pevně doufám, budeme ve východní Evropě vrženi.“⁶⁰ Podobným způsobem se od západoněmeckého dění odvíjela argumentace Jana Křena, jenž se ve výkladu o sporu historiků nezapomněl zmínit

55 JELÍNEK, Yeshayahu A.: Česi, Slováci a Židia: Sedemdesiat rokov spolužitia a konfrontácií. In: *Československo 88: Sborník příspěvků pro mezinárodní symposium a dokumentů o jeho zmařeném a permanentním průběhu*. Praha [samizdat] 1989, s. 28–31.

56 ŠIMEČKA, M.: Původ nejistoty (viz pozn. 2).

57 Tamtéž, s. 10.

58 KŘEN, Jan: *Bílá místa v našich dějinách?* Praha, Lidové noviny 1990, s. 82 n. Kniha byla určena k vydání v samizdatu, nakonec však vyšla až po změně režimu.

59 TÝŽ: O Kafkovi, židovské otázce a antisemitismu, také českém. In: *Svědectví*, roč. 18, č. 69 (1983), s. 137–142, zejména s. 139 n. Stať byla poprvé otištěna v samizdatových *Historických studiích*, č. 8 (1981), nestránkováno. Podobně viz fw [PĚKNÝ, T.]: Poznámka na okraj prvního čísla, s. 179.

60 ŠIMEČKA, M.: Původ nejistoty, s. 16.

o absenci srovnatelných debat v Československu. Vzněl přitom otázku, kdy pojem, a tím téma „židovského Holocaustu“ (*sic*) budou uvedeny „u nás“.⁶¹ Už o několik let dříve Křen zdůraznil, že „židovská otázka a antisemitismus je velkým občanským i vědeckým dluhem naší historiografie“.⁶²

V tomto ohledu se zmíněné příspěvky podobaly vyhraněně politickým textům, jako byl úvodem citovaný dokument Charty 77 o tragédii Židů v československé poválečné realitě, zveřejněný v dubnu 1989. Jeho autoři pranýřovali skutečnost, že reflexe holokaustu je potlačována a že židovské oběti druhé světové války nejsou nikterak přítomny v historiografii, ve školní výuce, a tedy ani ve veřejném povědomí. Navíc byl v tomto dokumentu kritizován málo skrývaný antisemitismus, který oficiální místa nejenom tolerují, ale dokonce i pěstují. Ten má katastrofální důsledky pro židovské památky v Československu a v neposlední řadě i pro veškerý náboženský a kulturní život židovských obcí.⁶³

V listopadu 1988, při příležitosti sedmačtyřicátého výročí zahájení deportací Židů z Protektorátu Čechy a Morava, připomněla novinářka a disidentka Olga Šulcová v samizdatových *Lidových novinách*⁶⁴ „dluhy“ Čechů vůči jejich židovským spoluobčanům.⁶⁵ Kritizovala skutečnost, že na místě, odkud byli pražští Židé deportováni, nebyla dosud odhalena ani pamětní deska, přestože už v šedesátých letech existovaly plány na zřízení pomníku.⁶⁶ Takový památník je důležitý, uvádí autorka, „na připomínku toho, kam až může dojít ideologická nesnášenlivost“, a jeho význam je o to aktuálnější, že tato nesnášenlivost „není vlastní pouze určitému národu nebo rase. Daří se jí za určitých okolností všude. I u nás.“⁶⁷ Už na tomto místě je třeba poznamenat, že hranice mezi připomínáním holokaustu a jeho instrumentalizací pro aktuální potřeby byla plynulá. Šulcová zde totiž nestavěla na pranýř ani tak českou účast na holokaustu jako spíše „ideologickou intoleranci“ v éře „normalizace“, jejíž obětí byli disidenti, a tedy i ona sama.

61 KŘEN, J.: Zpráva o německých historických sporech, s. 126 (viz pozn. 44).

62 TÝŽ: O Kafkovi, židovské otázce a antisemitismu, také českém, s. 142.

63 Tragédie Židů v čs. poválečné skutečnosti (viz pozn. 1).

64 Samizdatové *Lidové noviny* byly založeny na konci roku 1987, v návaznosti na stejnojmenný deník, který existoval mezi lety 1893 a 1952. Koncipovány byly jako noviny, ale až do změny režimu zůstaly měsíčníkem, který se však nákladem deset tisíc exemplářů brzy po svém založení stal zdaleka nejrozšířenějším samizdatovým periodikem v Československu. Od dubna 1990 vycházely *Lidové noviny* opět jako deník. (PŘIBÁŇOVÁ, Alena: *Lidové noviny 1987–1989*. In: *Slovník české literatury po roce 1945* [online]. Ústav pro českou literaturu AV ČR, v.v.i. © 2006–2011 [cit. 2016-11-04]. Dostupné z: <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=140&hl=lidov%C3%A9+noviny+>.)

65 ŠULCOVÁ, Olga: Památníky nejen na hřbitovech. In: *Lidové noviny* [samizdat], [roč. 1], č. 11 (1988), s. 7.

66 V 60. letech se ujala myšlenka umístit v areálu po válce postaveného Parkhotelu v Holešovicích, tedy v místech, kde byli Židé soustřeďováni před deportací, pamětní desku. Instalace pamětní desky sochaře Břetislava Bendy však byla po změně politického kurzu znemožněna. Pamětní deska, navržená umělkyní Helgou Hoškovou-Weissovou, která přežila Terezín, mohla být na tomto místě konečně odhalena roku 1991.

67 Tamtéž.

Jen v nemnoha dokumentech – bez ohledu na to, zda šlo o texty historiků, nebo o vyhraněně politická provolání, jako byl dokument Charty 77 – se o holocaustu hovořilo samostatně. Jeho kritická reflexe byla spíše kladena do širšího kontextu hledání stop židovského dědictví ve střední Evropě a minulosti (německých) Židů v Čechách a na Moravě.⁶⁸ V tom smyslu byl kritizován nacionalistický obraz dějin, který přispěl k vyblednutí paměti této multikulturní minulosti a vytěsnil nejen holocaust, ale i česko-židovskou historii obecně. Pokud autoři nesouhlasně poukazovali na to, že reflexe pronásledování a vraždění Židů za druhé světové války je společensky marginalizována, většinou jedním dechem želeli i nedostatečného respektu k četným židovským kulturním památkám. Synagogy a hřbitovy trvale chátrají, jsou obětmi „legálního vandalismu“.⁶⁹ Pokud chtějí disidentské kruhy náležitě pěstovat myšlenku nově vzkříšené střední Evropy,⁷⁰ je třeba též připomínat etnickou a náboženskou pluralitu, soužití Čechů, Židů a Němců. Jak psal autor článku o „povinnostech pozůstalých“ v *Lidových novinách*, „snad bychom tedy my ... mohli najít neokázalý způsob, jak projevit vděčnost a vzpomínku aspoň teď, když už je skoro na všechno pozdě“.⁷¹ Je to úkol Čechů, protože Židé – vzhledem k událostem z doby nacismu a vzhledem k dlouholeté lhostejnosti mnoha Evropanů – už tomuto úkolu nemohou dostat.⁷²

Další samizdatové články pranýřovaly antisemitské výroky nebo kritizovaly antiizraelskou zahraniční politiku Československa. O zvýšené senzibilitě k projevům antisemitismu svědčí například četné kritické reakce na publikaci posledního dílu pamětí Václava Černého. Renomovanému literárnímu vědci a disidentovi, jehož práce ze sedmdesátých a osmdesátých let mohly vycházet jen v zahraničí, bylo vytýkáno, že ve svých vzpomínkách na poválečnou dobu reprodukuje antisemitské stereotypy.⁷³ I tyto texty, zprvu bez přímého vztahu k historii holocaustu a druhé

68 Srv. J. K. [KROUTVOR, Josef]: Střední Evropa: Anekdota a dějiny [3 části]. In: *Prostor* [samizdat], roč. 2, č. 5 (prosinec 1983), s. 25–32, roč. 2, č. 6 (prosinec 1984), s. 27–44 a roč. 2, č. 7 (červen 1986), s. 87–109. Polistopadové vydání: *Potíže střední Evropy: Anekdota a dějiny*. In: TÝŽ: *Potíže s dějinami: Eseje*. Praha, Prostor 1990, s. 47–103; PITHART, Petr: *Z Prahy německé a židovské* [1987]. In: TÝŽ: *Dějiny a politika: Eseje a úvahy z let 1977–1989*. Praha, Prostor 1990, s. 235–253.

69 -RK-: *Povinnosti pozůstalých*. In: *Lidové noviny* [samizdat], [roč. 1], č. 10 (1988), s. 5. Viz též KANTŮRKOVÁ, Eva: *Posmrtná pouť Richarda Weinera*. In: *Svědectví*, roč. 15, č. 60 (1980), s. 677 n.

70 SCHULZE WESSEL, Martin: *Die Mitte liegt westwärts: Mitteleuropa in tschechischer Diskussion*. In: *Bohemia*, roč. 29, č. 2 (1988), s. 325–344.

71 -RK-: *Povinnosti pozůstalých*.

72 Tamtéž.

73 Z kritických reakcí na Černého nacionalismus a antisemitismus z řad českých disidentů viz ŠIMEČKA, Milan: *Zatracené dějiny: Několik poznámek ke IV. dílu Pamětí Václava Černého*. In: *Obsah* [samizdat], prosinec 1982, nestránkováno. Polistopadové vydání: TÝŽ: *Zatracené dějiny*. In: BLÁHOVÁ, Kateřina – PŘIBÁŇ, Michal (ed.): *Z dějin českého myšlení o literatuře*, sv. 4: 1970–1989. *Antologie k Dějinám české literatury 1945–1989*. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2005, s. 383–388; JÍRŮ, Jaroslav: *Ještě k pamětem Václava Černého*. In: *Kritický sborník* [samizdat], [roč. 5], č. 3 (1985), s. 73–76. Souhrn reakcí na vzpomínky Václava Černého vyšel mimo jiné už v samizdatu: *Nad IV. dílem Pamětí V. Černého: Ohlasy, recenze, úvahy*. Praha [samizdat] 1984. V tomto sborníku nalezl český čtenář mimo jiné

světové války, svým způsobem přispívaly k reflexi druhé světové války, tím že zvyšovaly vnímavost čtenářů k ústřednímu významu židovských obětí války, jakož i k důležitosti a přetrvávání antisemitských stanovisek.

Holokaust a otázky jeho reflexe, kritické postoje k českému antisemitismu nebo i obecné fragmenty židovských dějin a kultury se v osmdesátých letech objevovaly v různých žánrech českého samizdatu. Spisovatelé, historici, novináři a filozofové se tu ve stále větší míře věnovali židovské historii a dějinám nacistického pronásledování Židů. S tímto zesíleným zájmem šla ruku v ruce kritika dosavadní společenské i státní marginalizace židovských dějin a holokaustu. Tím, že se vžívaly pojmy „holokaust“ a posléze „šoa“, byly zároveň nastolovány otázky jedinečnosti pronásledování Židů za druhé světové války, o nichž se v téže době intenzivně debatovalo v západní Evropě, Spojených státech a Izraeli. Zviditelňování židovských obětí bylo posilováno i tím, že mnoho autorů v samizdatu psalo slovo „Žid“ bez ohledu na oficiální pravidla pravopisu vždy s velkým počátečním písmenem.⁷⁴

U mnoha osob přecházela tato konfrontace s česko-židovskou historií a holokaustem v sympatie, dokonce v identifikaci s Židy a s Izraelem. Už na konci šedesátých let, v důsledku šestidenní války v roce 1967, se řada spisovatelů a intelektuálů otevřeně postavila na stranu Izraele.⁷⁵ Spatřovali zřetelnou analogii mezi ohrožením Československa v roce 1938 a ohrožením Izraele o třicet let později. Nechyběla četná srovnání české a židovské historie. Tato představa příbuzného, společného česko-židovského osudu se objevovala i v samizdatu. Historik umění a esejista Josef Kroutvor, který tak jako řada jiných popisoval život (především opozičních intelektuálů) v Československu sedmdesátých a osmdesátých let coby život „v ghettu“, konstatoval, že „každý z nás je tak trochu žid“.⁷⁶ Stejně smýšlel slovenský spisovatel a disident Dominik Tatarka: „Situace Židů se opakuje, platí pro náš národ, který musí žít v ghettu.“⁷⁷ Identifikace s odjakživa utiskovanými Židy posloužila mnoha disidentům v hledání vlastní pozice vůči represivnímu státu. Tak i Ruth Ellen Gruberová pozorovala, že Židé v osmdesátých letech symbolizovali svobodu, nezávislou opoziční kulturu. Využívání židovských témat a symbolů bylo podle ní znamením protestu proti komunistickému režimu.⁷⁸

důležitý příspěvek českožidovského exulanta Hanuše Hájka, jenž na četné projevy antisemitismu v Černého memoárech upozornil jako jeden z prvních. Dále viz SCHMIDT-HARTMANN, Eva: Zur Diskussion über die Memoiren von Václav Černý. In: *Bohemia*, roč. 27, č. 2 (1986), s. 374–393.

74 Velké počáteční písmeno signalizovalo podle platných pravopisných pravidel příslušnost k národu, malé písmeno odkazovalo na náboženské společenství.

75 Viz YEGAR, Moshe: *Československo, sionismus, Izrael: Historie vzájemných vztahů*. Praha, Victoria Publishing 1997, zejména s. 176–179.

76 Josef K. [KROUTVOR, Josef]: Esej o životě v ghettu. In: *Svědectví*, roč. 17, č. 65 (1981), s. 25–31, cit. s. 26. Stať byla původně publikována v samizdatovém časopise *Spektrum*, č. 3 [1979].

77 NOËL, Bernard: *La rencontre avec Tatarka*. Le Roelux, Talus d'approche 1986, s. 16.

78 GRUBER, Ruth Ellen: *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press 2002, s. 25 n.

Český nacionalismus a univerzalizace holokaustu

Pro reflexi šoa to však znamenalo, že asimilace historických osudů Čechů a Židů vedla nakonec opět k určitému univerzalistickému pohledu na druhou světovou válku. Tato univerzalizace už nesloužila komunistickému antifašismu, ale byla oporou vlasteneckého a nacionalistického pojetí minulosti v důsledku vyzvedávání zvláštního utrpení Čechů v nejnovějších dějinách. Zvýšená pozornost věnovaná historii holokaustu nevedla – tak jako tou dobou v jiných, především západních zemích – k diskusi o jeho ústředním významu v rámci historie nacismu a druhé světové války, a tím o jeho výjimečném postavení v celé historii dvacátého století. Mnozí autoři na rozdíl od toho přistupovali k vraždění Židů ve smyslu jakéhosi úhrnu „totalitních“ režimů, jako k součástí středoevropské tragédie. Tak například spisovatelka a mluvčí Charty 77 Eva Kantůrková želela „těch všech lidí zahubených v Šoah (sic), gulazích či uranových lágrech“.⁷⁹ „Ideologická nesnášenlivost“, proti které protestovala Olga Šulcová v již citovaném článku, se stejnou měrou vztahovala na pronásledování Židů nacistickým Německem i na represe, jimž byli vystaveni odlišně smýšlející lidé v komunistickém Československu.⁸⁰ Pojem totalitarismu, v disentu běžný, a spolu s tím i srovnávání, ba ztotožňování nacismu a stalinismu vedly často k tomu, že v útlaku a násilí byl spatřován konstitutivní rys obou režimů.⁸¹ Stalinismus, „nejhorší temno 50. let“,⁸² se podobně jako fašismus stal synonymem „masových zločinů a genocidy“.⁸³

Naopak vnímání holokaustu jako *ústředního* rozcestníku dvacátého století, jak je bylo možno ve stále větší míře registrovat v západní Evropě sedmdesátých a osmdesátých let, nelze v československém disentu doložit. Například filozof Jan Patočka se ve svých úvahách o válkách ve dvacátém století zabýval masově rozsávanou smrtí a její technizací, nikoli však vražděním evropských Židů. Rozhodující událostí dvacátého století, tohoto století „noci, války a smrti“, byla podle něho první světová válka.⁸⁴ Na jiném místě Patočka dokonce reprodukuje oficiální pohled na druhou světovou válku do té míry, že hovoří o „300 000 obětech odporu“,⁸⁵ aniž naznačí,

79 KANTŮRKOVÁ, Eva: O etice Palachova činu. In: *Prostor* [samizdat], č. 12 (leden 1989), s. 45–52, cit. s. 50.

80 ŠULCOVÁ, O.: Památníky nejen na hřbitovech (viz pozn. 65).

81 Takto se vyslovil např. spisovatel Ivan Klíma v rozhovoru s novinářem Jiřím Ledererem (LEDERER, Jiří: *České rozhovory*. Praha, Československý spisovatel 1991, s. 118; publikace vyšla již roku 1974 v exilovém nakladatelství Index v Kolíně nad Rýnem).

82 HP [snad HAPALA, Jiří]: Što dělat? In: *Prostor* [samizdat], roč. 2, č. 6 (1984), s. 2–8, cit. s. 4.

83 ŠILHÁN, Věněk: Stalinismus nutno poznávat. In: *Lidové noviny* [samizdat], [roč. 2], č. 6 (1989), s. 9.

84 Patočkovy *Kacířské eseje* vyšly poprvé roku 1975 jako svazek 49 Edice Petlice. Citovaný šestý esej vyšel o rok později v exilovém *Svědectví* (PATOČKA, Jan: *Války 20. století a 20. století jako válka*. In: *Svědectví*, roč. 13, č. 51 (1976), s. 435–448, zde s. 436). V exilu vydal dílo v kompletní podobě roku 1980 Karel Jadrný v Mnichově. Polistopadové vydání: TÝŽ: *Kacířské eseje o filozofii dějin*. Praha, Academia 1990. Naposled vyšlo jako součást 3. svazku *Sebraných spisů Jana Patočky* v edici Ivana Chvatíka a Pavla Kouby (Praha, Oikoymenth 2002).

85 PATOČKA, Jan: *Co jsou Češi? Malý přehled fakt a pokus o vysvětlení*. Praha, Panorama 1992, s. 104. Tento původně německý text psal Patočka kolem roku 1973 ve formě dopisů. Český

že většina z nich byly židovské oběti holokaustu. Toto ústřední postavení války, ve které se šoa rozvíjí (nebo se v ní ztrácí), se projevuje i v jiných textech. Václav Havel se ve svém nekrologu za divadelního a filmového režiséra Alfréda Radoka roku 1976 nezmínil ani o jeho židovském rodinném pozadí, ani o skutečnosti, že Radokova *Daleká cesta* (1949) byla prvním a na deset let posledním českým filmem o osudu Židů za nacismu a o terezínském ghettu. Radok, píše Havel, vložil „do filmu o terezínském koncentračním táboře“ „své válečné zkušenosti“.⁸⁶

Tato univerzalizace a nivelizace válečných zkušeností nakonec jistým způsobem odpovídala státnímu pojetí historie. Povolení a zakázaní autoři nezastávali ve všech otázkách zcela protichůdné pozice. Například Jan Křen, sám v sedmdesátých a osmdesátých letech disidentský historik, připomínal, že propast mezi oficiální a nezávislou historiografií nebyla v Československu před rokem 1989 „tak velká“, protože metodologicky a filozoficky se jejich práce značně podobaly.⁸⁷ Holokaust i nejnovější česko-židovskou historii si za svá ústřední témata vybírali disidentští historici stejně málo jako oficiální historiografie. Zvláště nápadné však je, že holokaust nebyl pojímán jako integrální součást obecných národních dějin. Mezi často citované tragické události české historie – které chtěli disidenti podrobit nové interpretaci – byl sice zahrnut Mnichov 1938, okupace v březnu 1939, druhá světová válka, vyhnání Němců a nakonec i československá podoba stalinismu, nikoli však šoa a osud československých Židů ve dvacátém století.⁸⁸ Jakkoli disidentští historici problematizovali mýty a tabu marxistické historiografie a obecné kritice podrobovali český nacionalismus,⁸⁹ reprodukovali často příběh odehrávající se v těsných etnických hranicích a ztrácející ze zřetele multikulturní, multietnickou a multireligiózní minulost země.⁹⁰ Například autoři samizdatové publikace, jejímž výslovným cílem bylo zaplnit „bílá místa“ v nejnovějších dějinách, se nijak nevěnovali holokaustu a ve statistice obětí

ho v roce 1989 v jednom svazku *Archivního souboru* vydali Ivan Chvatík a Jan Vít pod názvem *Co jsou Češi? Soubor textů k českým dějinám a české filosofii* [samizdat]. Naposled vyšlo jako součást 13. svazku *Sebraných spisů Jana Patočky* v edici Ivana Chvatíka a Pavla Kouby (Praha, Oikoymenh 2006).

86 HAVEL, Václav: Alfred Radok, český režisér. In: *Svědectví*, roč. 13, č. 52 (1976), s. 699 n., cit. s. 699. Polistopadové vydání: Alfréd Radok: Nekrolog. In: HAVEL, V.: *Spisy*, sv. 4, s. 125–130, cit. s. 127 (viz pozn. 36).

87 KŘEN, Jan: Czech Historiography at a Turning-Point. In: *East European Politics and Societies*, roč. 6, č. 2 (1992), s. 152–169, zde s. 155. Kriticky k československé samizdatové historiografii viz též SCHMIDT-HARTMANN, Eva: Forty Years of Historiography under Socialism in Czechoslovakia: Continuity and Change in Patterns of Thought. In: *Bohemia*, roč. 29, č. 2 (1988), s. 300–324.

88 Viz kromě mnoha jiných PITHART, Petr: Let us Be Gentle to our History. In: *Kosmas*, roč. 3–4, č. 1–2 (1984–1985), s. 7–22; KUSÝ, M.: On the Purity of the Historian's Craft, s. 33 (viz pozn. 36).

89 Viz TUCKER, Aviezer: *Fenomenologie a politika: Od J. Patočky k V. Havlovi*. Olomouc, Votobia 1997, s. 107.

90 Viz např. KOHOUT, Luboš: 15. březen 1939: Mezinárodní a československé souvislosti a důsledky. In: *Listy*, roč. 19, č. 1 (1989), s. 46–50; HÜBL, Milan: „Bílá místa“ okolo Mnichova 1938. In: *Proměny*, roč. 27, č. 1 (1990), s. 159–162.

druhé světové války tu marně hledáme počty židovských obětí.⁹¹ Stejně tak historik Jindřich Pecka ve své práci o pochodech smrti a evakuačních transportech, které v posledním roce války směřovaly přes území jižních Čech, si jen zřídka, ale i tehdy okrajově, všímá toho, že většinu vězňů tvořili Židé. Tak jako v mnoha starších studiích stojí u Pecky v popředí nacistická zvěrstva a zločiny, nikoli však oběti, jejich zkušenosti a vyprávění.⁹²

S druhou světovou válkou spojovala většina disidentských historiků otázky českého odboje, „germanizace“ českých zemí a pronásledování Čechů. V plné shodě s oficiálním konceptem historie se tak podrobně psalo o „konečném řešení české otázky“, aniž by se zmiňovalo totéž v souvislosti s „židovskou otázkou“⁹³ – a aniž by se připomnělo, že zde šlo o vágní plán, tam však o plán uváděný ve skutek. Mnoho disidentů tudíž tradovalo český nacionalistický obraz historie, který z minulosti Čech a Moravy činil „české dějiny“⁹⁴ v etnickém smyslu a z druhé světové války pouhé pokračování staletého německo-českého antagonismu.⁹⁵ Holokaust nebyl v žádném případě popírán, ale nebyl mu přiznán ústřední význam pro národní historii. Do českých dějin mohl být pojat jen v univerzalizované podobě; zbaven kontextu se nadto proměnil v synonymum hrůzy a ohrožení – Čechů.⁹⁶

Zatímco v úvahách o vyhnání Němců po válce si disidentští historici kladli otázku české viny,⁹⁷ pronásledování a vyvražďování Židů považovali stejně jako historici oficiální i nadále za externí, totiž německou záležitost. „Otázka viny“ se v Německu týká německo-židovského vztahu, poznamenal publicista Petr Příhoda (původním povoláním psycholog), poté co přeložil a okomentoval problematiku projev prezidenta západoněmeckého Spolkového sněmu Philippa Jenningera při příležitosti padesátého výročí listopadových pogromů v roce 1938. Ale „i my máme svou ‘Schuldfrage’, otázku

91 TOMÁŠ, Stanislav [MENCL, Vojtěch] aj.: *Křížovatky 20. století: Světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách*. [Samizdat] 1987. Polistopadové vydání: MENCL, Vojtěch – HÁJEK, Miloš – OTÁHAL, Milan – KADLECOVÁ, Erika: *Křížovatky 20. století: Světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách*. Praha, Naše vojsko 1990.

92 PECKA, Jindřich: Transporty smrti na území jižních Čech. In: *Historické studie* [samizdat], č. 21 (červen 1987), s. 78–100.

93 Platí to třeba o pracích Václava Kurala. Viz KURAL, Václav: *Deutsche Besatzung und tschechische Reaktion 1939–1945: Ein Beitrag zur Vorgeschichte der Aussiedlung*. In: KŘEN, Jan – KURAL, Václav – BRANDES, Detlef: *Integration oder Ausgrenzung: Deutsche und Tschechen 1890–1945. Mit einem Vorwort von Dieter Beyrau*. Bremen, Donat & Temmen 1986, s. 66–104. Viz též VRABEC, Václav: Nejen na okraj jednoho výročí. In: *Lidové noviny* [samizdat], [roč. 2], č. 3 (1989), s. 4 n.

94 *BDIC*, CD audio 147 (2), interview Bertholda Unfrieda s Milošem Hájkem, 00:22:00 min; KOPEČEK, Michal: Hledání „paměti národa“: Politika dějin, nostalgie a dějepisectví komunismu. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 4, č. 1 (2007), s. 7–26, zde s. 14 n.

95 Viz SCHMIDT-HARTMANN, Eva: The Enlightenment that Failed: Antisemitism in Czech Political Culture. In: *Patterns of Prejudice*, roč. 27, č. 2 (1993), s. 119–128, zde s. 127.

96 -ZA-: Umění a skok do výšky. In: *Prostor* [samizdat], č. 7 (1986), s. 12–16, zde s. 13.

97 Viz HOENIG, Bianca: Phantomschmerzen: Die Vertreibung der Deutschen in der unabhängigen polnischen und tschechoslowakischen Debatte anhand zweier Schlüsseltexte. In: HALLAMA, P. – STACH, S. (ed.): *Gegengeschichte* (viz úvodní poznámka označená *).

viny, která se týká toho, co se u nás událo po roce 1945“, pokračoval Příhoda.⁹⁸ Podobně jako mnozí jiní rozpoznával za vyhnáním českou vinu, za pronásledování a vyvražďování Židů však nikoli. Právě tento způsob uvažování, jenž Čechům kolektivně připisoval morálně bezúhonné chování za druhé světové války a je samy, jak to formuloval disidentský spisovatel a esejista Zdeněk Urbánek, vnímal jen jako „oběť uprostřed Evropy“,⁹⁹ napadal Milan Šimečka: Jisti si svým pocitem nevinu nepocitují Češi žádnou vinu ani vůči Židům.¹⁰⁰

Závěry

Byla židovská menšina v Československu skutečně „likvidována několikanásobně“, jak se praví v dokumentu Charty 77? Nepochybně je, že nejpozději od uchopení moci komunisty v roce 1948 se státní politika snažila – z velké části úspěšně – znemožnit nějakou široce založenou reflexi pronásledování a vyvražďování českých a slovenských Židů. Je třeba souhlasit s Michalem Franklem, jestliže hovoří o „přivtělení“ židovských obětí a jejich ‘rozplynutí’ v celkovém počtu československých obětí.¹⁰¹ Násilnou a účinnou cézuru v pozvolna počínající reflexi šoa v širší veřejnosti nadto znamenalo potlačení pražského jara.

Zároveň nesmí být přehlédnuto, co bylo možné vyslovit, napsat a ukázat o pronásledování a vyvražďování Židů za nacismu i na oficiální úrovni – i když zčásti v cenzurované podobě. Publikace a debaty v samizdatu kromě toho poukazují na stále rostoucí zájem přinejmenším určité části československé společnosti důkladněji se zabývat holokaustem a otázkami jeho náležité reflexe. V různých samizdatových médiích se objevovaly – často z ciziny převzaté – články, jež se věnovaly nejenom historii nacistického pronásledování Židů, ale zejména také jeho reprezentacím i lhostejnosti většinové společnosti vůči židovským obětem.

Na tyto samizdatové diskuse, jež spadají především do druhé poloviny osmdesátých let, je v neposlední řadě třeba pohlížet také jako na předzvěst vývojových posunů po roce 1989. Velkou veřejnou pozornost, které se osudu Židů za nacismu dostávalo v prvních letech po „sametové revoluci“, nelze zřejmě vysvětlit, aniž si povšimneme kritických hlasů, které už v osmdesátých letech požadovaly širě založenou reflexi holokaustu v Československu. Byl to ostatně také bývalý disident Václav Havel, jenž roku 1995 jako první postkomunistický prezident České republiky o této společenské lhostejnosti a netečnosti k vyvražďování Židů otevřeně

98 V. K. [PŘÍHODA, Petr]: Poznámka překladatele. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 13 (červenec 1989), s. 108.

99 URBÁNEK, Zdeněk: Jen dohra. In: *Lidové noviny* [samizdat], [roč. 2], č. 3 (1989), s. 6.

100 ŠIMEČKA, M.: Původ nejistoty, s. 10 (viz pozn. 2).

101 FRANKL, Michal: Die „Endlösung der Judenfrage“ und die Narrative der tschechischen Geschichte 1945–1989. In: BRENNER, Christiane – FRANZEN, K. Erik – HASLINGER, Peter – LUFT, Robert (ed.): *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert: Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse*. (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, sv. 28.) München, R. Oldenbourg 2006, s. 255–277, cit. s. 272.

promluvil.¹⁰² Podle Havla existovala tato lhostejnost během války i po ní, což ho přivedlo k závěru, který výrazně překračoval rámec disidentských debat z osmdesátých let: konstatoval, že tato lhostejnost „z nás dělá spoluviníky“.¹⁰³

V disidentských pojednáních o historii však zřetelně vystupuje do popředí i další faktor: etnicko-národní pohled na historii, který holokaust marginalizuje a integruje do české metanarace jen v univerzalizované podobě, vytvořil pojetí mezi oficiální a neoficiální historickou produkcí v Československu sedmdesátých a osmdesátých let a stal se také spojnicí jednak s exilovou literaturou, jednak s postkomunistickou historickou literaturou. Na důkladnou *Vergangenheitsbewältigung*, která by zaměřila kritickou pozornost na roli Čechů za druhé světové války a na jejich chování k Židům, tak jak to požadoval Milan Šimečka,¹⁰⁴ totiž ani v disentu, ani po pádu komunismu nedošlo. Nacionalistická atmosféra raných devadesátých let zabránila sebekritickému přiblížení holokaustu, vnímanému i nadále jako součást židovských dějin.¹⁰⁵ Historie druhé světové války tudíž prozatím zůstává historií německo-české konfrontace,¹⁰⁶ zatímco holokaust a podíl Čechů na něm pouhým okrajovým tématem národních dějin.

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

Tento článek vychází díky podpoře Grantové agentury ČR v rámci grantu č. 16-01775Y „Začlenění židovského obyvatelstva do poválečné československé a polské společnosti“.

102 Havel tak učinil v pozdravu sympoziu o terezínském rodinném táboře v Osvětimi-Březince: BROD, Toman – KÁRNÝ, Miroslav – KÁRNÁ, Margita (ed.): *Terezínský rodinný tábor v Osvětimi-Birkenau: Sborník z mezinárodní konference. Praha, 7.–8. března 1994*. Praha, Melantrich 1994, [s. 7]. Havlova zdravice byla otištěna i v deníku *Práce*: Drama rodinného tábora. In: *Práce* (3.1.1995), s. 7.

103 Tamtéž (zvýrazněno v původním textu).

104 ŠIMEČKA, M.: *Původ nejistoty*, s. 15 n.

105 Viz SNIÉGON, Tomas: *Their Genocide, or Ours? The Holocaust as a Litmus Test of Czech and Slovak Identities*. In: KARLSSON, Klas-Göran – ZANDER, Ulf (ed.): *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe*. Lund, Nordic Academic Press 2003, s. 177–200.

106 Viz KUČERA, Jaroslav – ZIMMERMANN, Volker: *Ke stavu českého výzkumu nacistické okupační politiky v Čechách a na Moravě: Několik úvah u příležitosti vydání jedné standardní publikace*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 1 (2009), s. 112–130.